

Tussen taal & teken

Handschriftonderwijs
in de 21^e eeuw

Noordhoff

Marion van der Meulen & Lia Hesemans

1^e druk

Tussen taal & teken

Handschriftonderwijs in de 21^e eeuw

Marion van der Meulen

Lia Hessemans

Eerste druk

Noordhoff, Groningen

Ontwerp omslag: G2K Designers, Groningen-Amsterdam

Omslagillustratie: Imgorthand – iStock

Eventuele op- en aanmerkingen over deze of andere uitgaven kunt u richten aan:
Noordhoff Uitgevers bv, Afdeling Hoger Onderwijs, Antwoordnummer 13, 9700 VB
Groningen of via het contactformulier op www.mijnnoordhoff.nl.

De informatie in deze uitgave is uitsluitend bedoeld als algemene informatie. Aan deze informatie kunt u geen rechten of aansprakelijkheid van de auteur(s), redactie of uitgever ontleen.

0 / 20

© 2020 Noordhoff Uitgevers bv, Groningen/Utrecht, Nederland

Deze uitgave is beschermd op grond van het auteursrecht. Wanneer u (her)gebruik wilt maken van de informatie in deze uitgave, dient u vooraf schriftelijke toestemming te verkrijgen van Noordhoff Uitgevers bv. Meer informatie over collectieve regelingen voor het onderwijs is te vinden op www.onderwijsauteursrecht.nl.

This publication is protected by copyright. Prior written permission of Noordhoff Uitgevers bv is required to (re)use the information in this publication.

ISBN (ebook) 978-90-01-99447-1

ISBN 978-90-01-99446-4

NUR 801

Voorwoord

Het vak Handschriftontwikkeling is in beweging. Ooit was ons handschrift ons visitekaartje en hadden we handschrift nodig om te kunnen functioneren in onze maatschappij. Maar communicatie gebeurt steeds meer digitaal. We sturen elkaar geen brieven, maar sturen mails of apps. Werkstukken op school worden niet meer met de hand geschreven, maar op de computer. Communicatie tussen leveranciers en klanten gebeurt via internet. Onder invloed van deze verregaande digitalisering moet het basisonderwijs meer dan in de voorliggende tientallen jaren keuzes maken ten aanzien van handschriftonderwijs. Daarbij spelen de volgende vragen:

- Moeten we kinderen nog een handschrift aanleren?
- Gaan we kinderen een verbonden schrift of een geschreven blokschrift aanleren?
- Tot wanneer laten we kinderen oefenen met handschrift? Wanneer leren we kinderen typen?
- Hoeveel tijd moeten we besteden aan handschriftonderwijs?

Ook de vraag: 'Koppelen we in groep 3 het leren schrijven aan het leren lezen of koppelen we dit juist los?' wordt op veel scholen nog steeds gesteld.

Ook beleidsmakers zoeken naar antwoorden. Daar waar het vak 'Schrijven' vroeger nog een eigen kerndoel had, is het nu opgenomen in de kerndoelen Nederlands. Ook op de opleidingen zien we schrijfspecialisten verdwijnen. Het vak Handschriftontwikkeling wordt opgenomen in het vak Nederlands. In dit boek laten we zien dat het vak Handschriftontwikkeling nog steeds niet van het rooster is verdwenen. Integendeel: onderzoek toont aan wat de meerwaarde van handschrift is: een betere motoriek, een ondersteuning van het leren lezen, spellen en stellen en een algemene ondersteunende leerstrategie.

Vanuit een praktische invalshoek belichten we alle aspecten die nodig zijn om goed schrijfonderwijs te kunnen geven en zelf weloverwogen keuzes te kunnen maken.

Tijdens het schrijven van dit boek werden we ons ervan bewust hoeveel misverstanden er bestaan als er gesproken of geschreven wordt over goed schrijfonderwijs. Misverstanden die vaak voortkomen uit onuitgesproken aannames. We noemen daarom in dit voorwoord meteen de belangrijkste misverstanden, zodat deze helder zijn voordat je start met het lezen van dit boek:

- 1 Schrijven bestaat in twee betekenissen: het handschrift en het schrijven van een tekst. In beide gevallen wordt hiernaar verwezen met de term 'schrijven'. In dit boek hebben we het specifiek over handschriftonderwijs.

- 2 Blokschrift bestaat in twee varianten: een getekende variant en een geschreven variant. Bij de getekende variant van de blokletter a teken je een rondje en daar teken je een recht stokje tegenaan. Bij de geschreven blokletter a schrijf je in één beweging een a.
Hebben we het over blokschrift in het handschriftonderwijs dan bedoelen we altijd de geschreven variant. Tegenstanders van het gebruik van blokschrift hebben het vaak over de getekende variant.
- 3 Het schrijfproduct van kinderen wordt vaak beoordeeld met de term 'netjes'. Ziet het handschrift van de kinderen er netjes uit? Netheid heeft twee invalshoeken: een esthetische invalshoek: ziet je handschrift er mooi uit? en een praktische invalshoek: is je handschrift leesbaar? In dit boek is onze aandacht gericht op de leesbaarheid van het handschrift van kinderen. Bij expressief schrijven kijken we wel naar de esthetische kant van het schrijven.

Bij dit boek hoort een werkboek. In het werkboek vind je drie verschillende soorten werkbladen:

- Werkbladen om je kennis te toetsen: *Test je kennis*
- Werkbladen om je eigen vaardigheden te onderzoeken en/of uit te breiden: *Ervaar het zelf*
- Werkbladen met suggesties voor observaties en activiteiten in de praktijk: *Dit zie ik in de praktijk/ Dit doe ik in de praktijk*

Aan het eind van elk hoofdstuk word je verwezen naar de bijbehorende werkbladen in het werkboek. Bij de werkbladen *Test je kennis* horen antwoordbladen. Deze vind je achter in het werkboek.

Dit boek hebben we geschreven voor studenten van de lerarenopleidingen (pabo's), voor pabo-docenten en voor (beginnende) leerkrachten in het basisonderwijs. Het is onze missie om alle (toekomstige) leerkrachten in staat te stellen weloverwogen keuzes te kunnen maken in het aanbieden van lessen handschrift om zo alle kinderen in Nederland een goed leesbaar en praktisch bruikbaar handschrift aan te leren. Een handschrift dat past bij de digitale tijd waarin deze kinderen opgroeien.

Ieder kind verdient de beste kansen in het onderwijs en een leesbaar handschrift is hierbij een onmisbare tool. Zo blijft ook de toekomstige generatie in staat om taal om te zetten in tekens, wat nodig is om optimaal te kunnen blijven communiceren.

Marion van der Meulen
Lia Hesemans
Den Bosch/Haaren, februari 2020

Inhoud

DEEL 1

Kennis over schrijven 9

1 Kennisbasis, kerndoelen, referentiedoelen en leerlijnen 11

- 1.1 Kennisbasis voor de pabo: Handschriftonderwijs en schrifteducatie (10 voor de leraar) 12
- 1.2 Kerndoelen, referentieniveaus en leerlijnen 17

2 Componenten van het vak schrijven 21

- 2.1 Schrijfproces 22
- 2.2 Schrijfvorm 30
- 2.3 Schrijfmateriaal 44

3 Belang van handschriftonderwijs 57

- 3.1 Wat draagt handschriftvaardigheid bij aan het onderwijs? 58
- 3.2 Situaties waarbij schrijven met de pen nog altijd handig, functioneel of vereist is 65
- 3.3 Nieuwe digitale ontwikkelingen in relatie tot handschriftontwikkeling 67

4 Schrijven en motoriek 71

- 4.1 Algemene ontwikkeling 72
- 4.2 Ruimtelijke ontwikkeling 72
- 4.3 Motorische ontwikkeling van kinderen 73
- 4.4 Ontwikkelingslijnen bezien vanuit observatielijsten 82

5 De schrijfontwikkeling in vijf fasen 87

- 5.1 Autonome fase (0 tot 4 jaar) 88
- 5.2 Voorbereidende schrijffase (4 tot 6 jaar) 88
- 5.3 Aanvankelijke schrijffase (6 en 7 jaar) 91
- 5.4 Voortgezette schrijffase (8 tot 11 jaar) 97
- 5.5 Persoonlijke schrijffase (vanaf 11 jaar) 106

6 Handschriftonderwijs in onze (digitale) maatschappij 109

- 6.1 Oorsprong van ons (hand)schrift 110
- 6.2 Ontwikkeling van het (handschrift)onderwijs 117
- 6.3 Schrijfmethodes bekeken 129
- 6.4 Handschriftonderwijs in andere landen 138
- 6.5 Schrijfonderwijs en extra hulp 144
- 6.6 Leren typen en digitale geletterdheid 150

- 7 Discussie verbonden schrift of blokschrift als handschrift voor de toekomst 155**
- 7.1 Twee soorten handschrift 156
 - 7.2 Herkomst van verbonden schrift in het schrijfonderwijs 158
 - 7.3 De plaats van handschrift in onze maatschappij 161
 - 7.4 Verschillen in aanleren verbonden schrift en blokschrift 166
 - 7.5 Conclusies voor de keuze verbonden schrift of blokschrift 168

DEEL 2

Schrijven in de praktijk 171

8 Schrijven in groep 1 en 2: voorbereidend schrijven 173

- 8.1 Aandacht voor schrijven in groep 1 en 2 174
- 8.2 Kansen om bezig te zijn met voorbereidend schrijfonderwijs 178
- 8.3 Wel of niet letters en cijfers aanleren in de kleutergroepen 182
- 8.4 Keuze in materialen 183
- 8.5 Wat zie je in (kleuter) methodes? 186
- 8.6 Monitoren belangrijke schrijfvoorwaarden 191
- 8.7 Schrijven als expressie 192

9 Schrijven in groep 3: aanvankelijk schrijven, start 197

- 9.1 Wat gebeurt er in groep 3? 198
- 9.2 Didactiek van het schrijven: hoe leer ik letters aan? 201
- 9.3 Keuze in schriftsoorten: blokschrift / verbonden schrift 212
- 9.4 Keuze in schrijfmaterialen 214
- 9.5 Wat zie je in schrijfmethodes? 218
- 9.6 Wat als het schrijven niet zo goed gaat? 235
- 9.7 Schrijven als expressie 239

10 Schrijven in groep 4: aanvankelijk schrijven, vervolg 245

- 10.1 Wat gebeurt er in groep 4? 246
- 10.2 Didactiek van het schrijven: hoe leer ik hoofdletters aan? 248
- 10.3 Keuze in schriftsoorten: blokschrift/verbonden schrift 258
- 10.4 Keuze in schrijfmaterialen 260
- 10.5 Wat zie je in schrijfmethodes? 263
- 10.6 Wat als het schrijven niet goed gaat? 276
- 10.7 Schrijven als expressie 280

11 Schrijven in groep 5 en 6: voortgezet schrijven 285

- 11.1 Wat gebeurt er in groep 5 en 6? 286
- 11.2 Didactiek van het schrijven: automatiseren van het handschrift 290
- 11.3 Keuze in schriftsoorten: blokschrift/verbonden schrift 296
- 11.4 Keuze in schrijfmaterialen 297
- 11.5 Wat zie je in schrijfmethodes? 300
- 11.6 Wat als het schrijven niet lukt? 305
- 11.7 Schrijven als expressie 308

12 Schrijven in groep 7 en 8: naar de fase van het persoonlijk schrijven 315

- 12.1 Wat gebeurt er in groep 7 en 8? 316
- 12.2 Didactiek van het schrijven: naar een persoonlijk handschrift 318

- 12.3 Keuze in schriftsoorten: blokschrift/verbonden schrift 324
- 12.4 Keuze in schrijfmaterialen 326
- 12.5 Wat zie je in schrijfmethodes? 328
- 12.6 Wat als het schrijven niet goed gaat? 332
- 12.7 Schrijven als expressie 336

13 Schrijven in het niet-reguliere (basis)onderwijs 343

- 13.1 Schrijven in het voorgezet onderwijs 344
- 13.2 Schrijven in het speciaal basisonderwijs 346
- 13.3 Schrijfonderwijs aan vluchtelingenkinderen 348

14 Veelgestelde vragen over handschriftonderwijs 353

Geraadpleegde literatuur 374

Over de auteurs 378

Register 379

Illustratieverantwoording 383

DEEL 1

Kennis over schrijven

Je werkt of je gaat werken in het basisonderwijs. Dan werk je met kinderen in een bijzondere fase in hun leven: je gaat de basis leggen van vaardigheden en kennis waar kinderen later zelfstandig hun leven mee vorm kunnen geven. Bij deze vaardigheden hoort de vaardigheid schrijven: klanken omzetten in tekens om zo woorden en zinnen vast te kunnen leggen. In onze digitale maatschappij kan dat via toetsenbord en computer. Maar ook via pen en papier. Dat lijkt soms achterhaald, maar in dit boek zullen we laten zien dat schrijven met pen en papier in bepaalde omstandigheden meerwaarde heeft en in een aantal situaties niet te vervangen is door typen.

Om te bepalen in welke omstandigheden je gebruik laat maken van pen en papier en in welke omstandigheden van typen, moet je weten wanneer pen en papier een meerwaarde heeft. Die kennis vind je in deel 1 van dit boek. In deel 1 vind je daarnaast ook informatie over wat je als startend leerkracht moet weten om goed schrijfonderwijs te kunnen geven.

In de eerste zeven hoofdstukken komt het volgende aan de orde:

- 1 Wat zeggen de kerndoelen en referentiedoelen hierover en wat is vastgelegd in de kennisbasis?
- 2 Uit welke componenten bestaat de vaardigheid schrijven?
- 3 Het belang van het vak schrijven
- 4 De invloed van motoriek op schrijven
- 5 De schrijfontwikkeling in vijf fasen
- 6 Hoe handschriftonderwijs zich ontwikkeld heeft in onze digitale maatschappij
- 7 Aspecten van de discussie tussen verbonden schrift en blokschrift

Met deze kennis kun je verantwoorde keuzes maken ten aanzien van handschriftonderwijs in de basisschool van nu en die van de toekomst.

1

Kennisbasis, kerndoelen, referentiedoelen en leerlijn

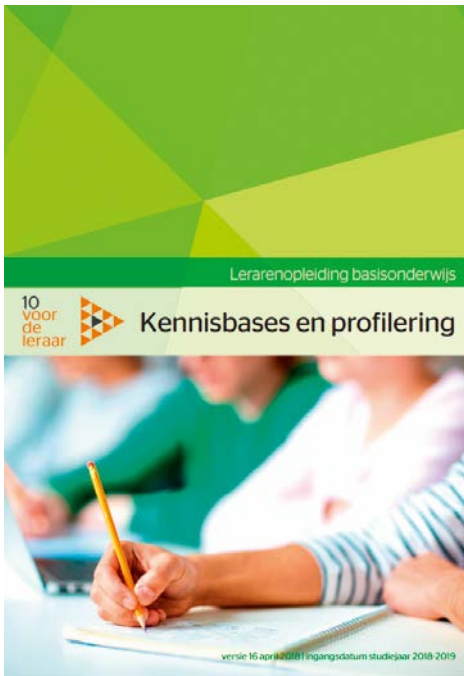
- 1.1 Kennisbasis voor de pabo: Handschriftonderwijs en schrifteducatie (10 voor de leraar)
- 1.2 Kerndoelen, referentieniveaus en leerlijnen

Om grip te krijgen op de leerstof die voor de verschillende vakgebieden van belang is, kun je gebruikmaken van diverse documenten. Als (beginnende) leraar kun je echter verstrikt raken in een wirwar van doelen en leerlijnen in verschillende documenten. *Welke doelen zijn voorschrijvend? Welke leerlijnen zijn een handreiking? Wat zijn referentieniveaus en door wie zijn ze opgesteld?* Daarom geven we in dit eerste hoofdstuk een overzicht.

We beginnen met de kennisbasis die voor Handschriftontwikkeling voor de pabo's is opgezet. Daarna geven we een overzicht van de kerndoelen en leerlijnen op het gebied van handschriftontwikkeling en geven daarbij de status aan van deze doelen en leerlijnen.

1.1 Kennisbasis voor de pabo: Handschriftonderwijs en schrifteducatie (10 voor de leraar)

In 2013 heeft de hbo-raad voor pabo-studenten een document opgesteld, genaamd *Kennisbases Leraar Basisonderwijs*. Hierin is vastgelegd wat de elementaire docentenkennis van de verschillende vakken voor pabo-studenten zou moeten zijn. Dit document is in 2018 herzien en gepubliceerd onder de naam *10 voor de leraar, Kennisbases en profilering Lerarenopleiding basisonderwijs*. Dit document beschrijft welke kennis minimaal van een startbekwame leraar wordt verwacht en is met name bedoeld voor de lerarenopleiders en hun studenten op de pabo. Het is aan de pabo om de inhoud van de kennisbases te implementeren in hun eigen onderwijs- en toetsprogramma en hier in profieldelen extra verdieping aan te brengen. Hierbij wordt ruimte geboden voor de specifieke (levensbeschouwelijke) achtergronden en/of didactische en onderwijskundige uitgangspunten van de verschillende hogescholen. Deel 1 van dit boek geeft alle informatie die je als startbekwame leraar nodig hebt om goed handschriftonderwijs te kunnen geven. We geven hierna alle belangrijke elementen die in *10 voor de leraar* worden genoemd en vermelden daarbij in welk(e) hoofdstuk(ken) van deel 1 je de benodigde informatie vindt. Na het bestuderen van dit boek en het maken van de opdrachten in het werkboek, in combinatie met ervaring opdoen in de stagepraktijk, zul je volledig voldoen aan de eisen die volgens de Kennisbasis aan een startende leraar kunnen worden gesteld.

Belangrijke elementen uit *10 voor de leraar* voor wat betreft het onderdeel handschriftontwikkeling zijn de volgende:

Het belang van het vak

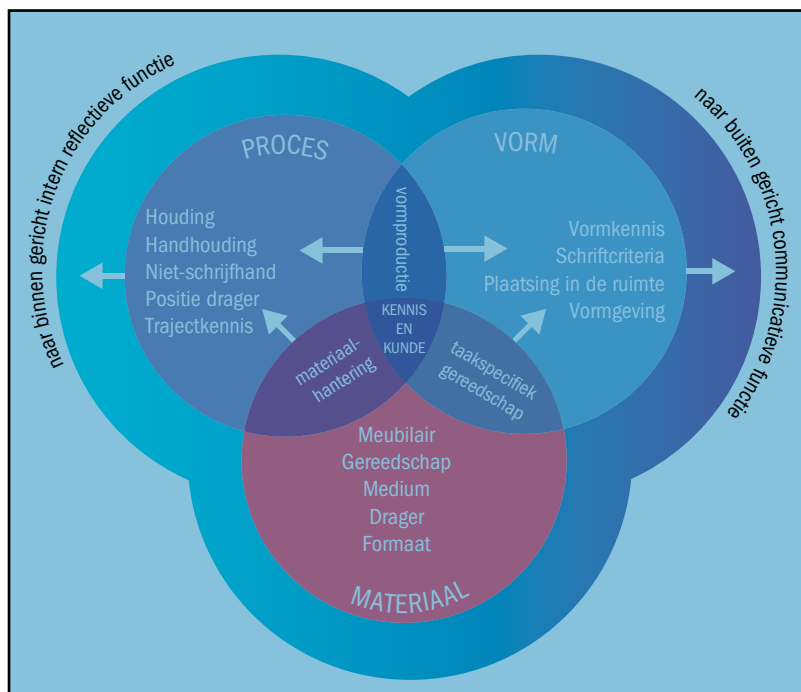
Het belang van het vak Handschriftontwikkeling wordt onderstreept door twee functies die aan schrijven met de hand worden toegekend:

- Een *reflectieve* functie: Schrijven met de pen ondersteunt de verwerving van nieuwe vaardigheden en opname van nieuwe leerstof. Het structureert de gedachten. Handgemaakte aantekeningen met de (digi)pen worden beter onthouden (Berninger, Abbott, Augsburger & Garcia, 2009). Schrijven met de hand bevordert, meer dan typen, de aanmaak van verbindingen tussen neuronen en stimuleert daarmee de hersenontwikkeling. In hoofdstuk 3 gaan we hier dieper op in.
- Een *communicatieve* functie: Een geroutineerd schrijfproces blijkt teksteel tot hogere kwaliteit te leiden. Dit geldt zowel voor schrijven met de hand als voor typen (Van der Meijden & Tesselhof, 2015). De kennisbasis handschriftonderwijs en schrifteducatie richt zich daarom op schrijven met (digi)pen en toetsenbord. Elke taak in studie- of werksituaties vergt een passende aanpak. Om te kunnen communiceren, moet het schrift duidelijk leesbaar -grafisch eenduidig- zijn voor de schrijver zelf en voor anderen. Een vergelijkbare leesbaarheidseis geldt voor teksten die op de computer zijn gemaakt. In hoofdstuk 2, 4 en 6 vind je meer informatie over analoog (met de pen) en digitaal (met een toetsenbord) schrijven.

Structuur van het vak

Het vak Handschriftontwikkeling kent een aantal kernconcepten.

FIGUUR 1.1 Model handschriftonderwijs en schrifteducatie

Bron: Kooijman-Thomson, 2017

- *Proces: Een soepel verlopend schrijfproces, zowel met de pen als met het toetsenbord, stimuleert de interne reflectie. Daarom zijn er leerdoelen voor het ontwikkelen van de handfunctie, de functionele tweedeling binnen de hand, de zithouding, de taken van de niet-schrijfhand, de positie van de drager (het papier, of toetsenbord en beeldscherm) en trajectkennis. Meer hierover lees je in paragraaf 2.1 van hoofdstuk 2.*
- *Materiaal: Het materiaal is belangrijk voor proces en vorm. Een goede materiaalhantering en kennis van materiaaleigenschappen is nodig om een beredeneerde materiaalkeuze te kunnen maken bij een specifieke taak. Daarbij gaat het om schrijfgerei, medium, drager en formaat. Passend schoolmeubilair is een voorwaarde voor het ontwikkelen van een ontspannen schrijfhouding.*
De verschillende materialen die gebruikt worden in de verschillende fasen van het leren schrijven, worden toegelicht in paragraaf 2.3.
- *Vorm: Bij het handschriftonderwijs gaat het om de communicatieve functie van handgeschreven tekst. De tekst moet leesbaar zijn, grafisch eenduidig geschreven. De norm voor leesbaar schrijven wordt gevormd door (de eigenschappen van) de hoofdletters (Romeinse kapitaal), kleine letters (humanistische minuskel) en cursieve letters. De leraar moet daarom kennis hebben van de schriftcriteria en letterverhoudingen, maar ook van de plaatsing van de letters op het papier in hun onderlinge verhouding en ten opzichte van elkaar.*
Meer informatie over de vormen van de letters die je gebruikt in je handschrift, vind je in paragraaf 2.2.
- *Kennis en kunde: Waar de drie kernconcepten in elkaar samenvloeden, gaat kennis over in handelen: materiaalhantering, vormproductie en keuze van taakspecifiek gereedschap. Uitvoering in samenhang leidt tot kunde. 'Kennis en kunde' is beredeneerd keuzes maken binnen de drie kernconcepten wat leidt tot een verantwoord resultaat.*
In deel 2 van dit boek lees je hoe schrijfles in de verschillende groepen vorm krijgt. In de schrijfles komen alle eerdergenoemde componenten samen.

Leerlingen en het vak

De kennisbasis geeft aan dat er vier fasen te onderscheiden zijn in handschriftontwikkeling:

- 1 *Vorbereidende fase: Tijdens de voorbereidende fase verkennen de leerlingen het materiaal spelenderwijs. De ontwikkeling van de fijne motoriek maakt materiaalhantering met goede greep en krachtdosering mogelijk. De ontdekking van grafische sporen lokt nieuwe bewegingen uit: het bewust en gericht starten, sturen en stoppen. Dit is essentieel is voor het latere schrijven. In deze fase gaat geschreven taal een rol spelen en groeit de affiniteit met ons schriftsysteem, evenals het inzicht in de functie van schrifttekens. Dat leidt tot letterverkenning, al blijft dit nog beperkt tot één zone. Hoe schrijfonderwijs in deze fase vorm krijgt, lees je in hoofdstuk 8.*
- 2 *Aanvankelijke fase: De aanvankelijke fase breekt aan bij voldoende ontwikkeling van de ruimtelijke oriëntatie. De leraar kan het handschriftonderwijs richten op planmatig werken. Als vorm en traject van grafemen en de plaatsing ten opzichte van elkaar worden doorzien, starten het leren schrijven volgens een bepaald traject: eerst de cijfers (over één zone) en daarna de (hoofd)letters en hun verbindingen over drie zones. De leraar leert de leerlingen in deze fase ook systematisch te werken in hun schoolschriften en daarbij een overzichtelijke bladindeling te kiezen. Dit is ook nodig bij alle andere vakken.*

In hoofdstuk 9 en 10 van deel 2 komen we hier uitgebreid op terug.

- 3 Voortgezette fase: *In de voortgezette fase ligt de focus op het schrift (cognitieve fase) en op de communicatieve functie ervan. Ten opzichte van het eigen werk wordt door leerlingen een kritische houding ontwikkeld. De communicatieve functie van het schrift ontstaat als de leerlingen voor andere vakken werken en ze eigen gedachten en ideeën uitdrukken in geschreven taal.* In hoofdstuk 11 en 12 van deel 2 wordt de voortgezette fase toegelicht en laten we zien hoe kinderen begeleid kunnen worden naar een persoonlijk handschrift.
- 4 (Hand)schriftontwikkeling: *De fase van (hand)schriftontwikkeling kenmerkt zich door het maken van keuzes voor materiaal, vorm en proces. De aandacht van de leraar richt zich op handschriftonderhoud. Vanuit de kritische reflectie worden passende oplossingen gezocht. Automatisering (associatieve fase) schept de voorwaarden voor een intern reflectieve functie van het schrift. Daarnaast wordt de communicatieve functie verder uitgebouwd. Als schrijven met de pen geautomatiseerd is, kunnen leerlingen beginnen met digitale tekstproductie: blind typen met tien vingers, werken met sneltoetsen en leren lay-outen. De leerlingen verkennen hierbij verschillende (digitale) mogelijkheden zodat ze beredeneerde keuzes kunnen maken (autonome fase) en met een passend instrument efficiënt (vlot, met souplesse) en effectief (goed vormgegeven, leesbaar) tekst kunnen produceren in verschillende situaties, in het onderwijs en het dagelijks leven.* In dit boek benoemen we deze fase als de fase van de persoonlijke ontwikkeling. Meer hierover vind je in hoofdstuk 12 van deel 2.

Domeinen

Als we deze elementen van handschriftontwikkeling vertalen naar kennis en kunde voor jou als student van de pabo, dan onderscheiden we de volgende domeinen:

Domein 1: Belang van het vak

- 1 De leraar kan de unieke bijdrage van handschriftonderwijs en schrifteducatie aan het leren en ontwikkelen van leerlingen verwoorden en kan deze zowel wat betreft de intern reflectieve functie als de communicatieve functie illustreren aan de hand van voorbeelden.
- 2 De leraar herkent relevante kerndoelen waarbij handschriftonderwijs en schrifteducatie een rol speelt.
- 3 De leraar kan zijn kennis en kunde inzetten als didactisch hulpmiddel bij alle andere vakken.

In hoofdstuk 3 van deel 1 bespreken we het belang van het vak uitgebreid.

Domein 2: Structuur van het vak

- 1 *De leraar kan de essentie van handschriftonderwijs en schrifteducatie toelichten aan de hand van het model. Hij kan de relatie tussen de drie kernconcepten beschrijven.*
- 2 *De leraar heeft kennis van:*
 - a *Het proces. De leraar kan toelichten hoe zithouding, papierligging/stand van het beeldscherm en materiaalhantering ten grondslag liggen aan een goed ergonomisch proces en hoe deze van invloed zijn op de vorm. Meer hierover lees je in paragraaf 2.1 Schrijfproces.*
 - b *De vorm. De leraar kent de vormgeving van het westerse schrift en kan beargumenteren waarom het van belang is zich aan de grafische conventie te houden. De leraar kan op grond van deze kennis vormen trajectinstructies voor letters en cijfers ontwerpen. De leraar kan lay-outactiviteiten, zowel voor rekenen als voor (digitale) teksten, voor leerlingen ontwerpen. Meer hierover vind je in paragraaf 2.2 Schrijfvorm.*
 - c *Het materiaal. De leraar heeft kennis van en ervaring met verschillende materialen en kan de invloed op het proces en op de vorm beschrijven en problemen signaleren. Meer hierover lees je in paragraaf 2.3 Schrijfmateriaal (pennen en papier).*
- 3 *De leraar heeft inzicht in de specifieke vakdidactiek. Hij geeft elke leeractiviteit vorm vanuit leerdoelen die gerelateerd zijn aan de drie kernconcepten van handschriftonderwijs en schrifteducatie*
- 4 *De leraar heeft inzicht in specifieke leermiddelen voor het schoolvak. Hij kent de leerlijn en kan de opbouw van veel gebruikte lesmethoden daaraan relateren. Meer hierover vind je in paragraaf 6.3 Schrijfmethodes bekeken*
- 5 *De leraar kan aan de hand van een lesmethode (hand)schriftonderwijs verzorgen, met een gevarieerde en passende, didactische aanpak.*

Domein 3: Leerlingen en het vak

- 1 *De leraar heeft kennis van de voorbereidende, aanvankelijke en voortgezette fase en de fase van (hand)schriftontwikkeling binnen de leerlijn en kan de leerlingen tijdens deze verschillende fasen van de ontwikkeling van geletterdheid stimuleren en begeleiden. Meer hierover lees je in hoofdstuk 5 en in deel 2 van dit boek.*
- 2 *De leraar kan in zijn onderwijs rekening houden met de ontwikkeling van de leerling. De leraar kan door een onderbouwde keuze voor activiteiten illustreren hoe hij binnen de verschillende fasen de drie kernconcepten apart en in samenhang kan begeleiden. Meer hierover lees je in hoofdstuk 6, paragraaf 6.5.*

1.2 Kerndoelen, referentiedoelen en leerlijnen

Naast de kennisbasis, die een leidraad is voor studenten en docenten van de lerarenopleiding, zijn er voor het basisonderwijs slechts sporadisch kerndoelen, leerlijnen en referentiedoelen opgesteld, terwijl dit voor vakken als Nederlands en rekenen wel het geval is.

Tot 1986 bestond het vak Handschriftonderwijs als zelfstandig vak naast vakken als rekenen en taalonderwijs, zoals was vastgelegd in de wet (Lager onderwijswet 1920). In de wet op het basisonderwijs (1986) wordt het vak Handschriftonderwijs niet meer genoemd. Het vak Schrijven is vanaf dat moment geen zelfstandig vak meer, maar is opgenomen als aspect van de Nederlandse taal en valt dan onder het onderdeel 'schriftelijke uitdrukingsvaardigheid'. Voor de Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO) heeft een groep handschriftdeskundigen in 1996 een leerlijn opgezet voor het vak Handschriftonderwijs. Deze leerlijn bestond uit 25 leerdoelen. In 2006 is door de SLO het document Kerndoelen Primair Onderwijs opgesteld. Het vak Handschriftonderwijs heeft hierin geen eigen leerlijn meer gekregen, maar is opgenomen als deelelement onder kerndoel 8 van het vak Nederlands.

Kerndoelen

Kerndoel 8 luidt als volgt: *'De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het schrijven van een brief, een verslag, een formulier of een werkstuk. Zij besteden aandacht aan zinsbouw, correcte spelling, een leesbaar handschrift, bladspiegel, eventueel beeldende elementen en kleur.'* De kerndoelen zijn opgesteld door de SLO en vormen een leidraad waarmee scholen hun onderwijs kunnen vormgeven. Scholen mogen dus zelf bepalen hoe de kinderen de doelen behalen.

Referentieniveaus

De SLO heeft naast kerndoelen ook referentieniveaus vastgesteld. In de wet op de referentieniveaus is vastgelegd wat de kinderen op school moeten leren. Het referentieniveau beschrijft wat kinderen aan het eind van de basisschool (en sbo/so) moeten kennen en kunnen op het gebied van taal, lezen en rekenen. Er geldt een fundamenteel niveau (voor alle kinderen) en een streefniveau (voor de kinderen die 'meer' kunnen).

In tegenstelling tot kerndoelen hebben de referentieniveaus dus een voorschrijvend karakter. De referentieniveaus beschrijven welke basiskennis en basisvaardigheden leerlingen moeten beheersen. Referentieniveaus zijn per vak en per niveau beschreven. Voor het vak Schrijven (handschriftonderwijs) is geen aparte beschrijving gemaakt. Net als bij de kerndoelen valt het vak Schrijven onder het vak Taal. Onder het vak Taal vallen vier domeinen: mondelinge taalvaardigheid, leesvaardigheid, schrijfvaardigheid en taalverzorging (spelling en grammatica). Onder schrijfvaardigheid wordt verstaan het produceren van creatieve en zakelijke teksten. Hierbij wordt niet expliciet iets gezegd over handschriftontwikkeling.

Elk hoofdonderwerp is op vier niveaus beschreven. De niveaus geven een opklimmende moeilijkheidsgraad aan. Elk fundamenteel niveau omvat het voorgaande niveau en bij het behalen van een fundamenteel niveau kan het volgende niveau gezien worden als een streefniveau. Dus 2F is 1S, 3F is 2S en 4F is 3S.

Vier functionele niveaus beslaan de volgende vormen van onderwijs:

- 1F en 1S: primair en speciaal onderwijs
- 2F: mbo 1, 2, 3, vmbo
- 3F: mbo 4, havo
- 4F: vwo

Voor het basisonderwijs zijn alleen de niveaus 1F en 1S van toepassing. Voor het vak Schrijven (handschriftontwikkeling) wordt alleen op niveau 1F bij het vak Taal globaal iets gezegd over schrijven met pen en papier.

Leerlijnen

Omdat in de referentieniveaus alleen de te behalen doelen worden benoemd, hebben de SLO en het Expertisecentrum Nederlands (EN) samen leerlijnen uitgewerkt, zodat duidelijk wordt hoe het pad kan zijn waarlangs kinderen stappen zetten om het einddoel te behalen. Voor taal en lezen zijn deze leerlijnen steeds voor de groepen 1 tot en met 3, groep 4 en 5 en groep 6 tot en met 8 uitgewerkt.

In de leerlijnen is alleen voor de groepen 1 tot en met 3 iets opgenomen over handschriftontwikkeling. We geven hierna de tekst van de leerlijn weer en markeren in **vet** de tekst die over handschriftontwikkeling gaat.

LEERLIJN TECHNISCH LEZEN EN SCHRIJVEN

In groep 1 en 2 hebben kinderen een behoorlijke woordenschat ontwikkeld en kennis opgedaan over letters en de functies van geschreven taal. Met die basis start in groep 3 het gerichte schrijfonderwijs.

In het beginnend schrijfonderwijs is veel aandacht nodig voor **de techniek van het schrijven. Het leren van de juiste schrijfbeweging** en leren spellen staan daarbij centraal. Kinderen **leren de klanken van een gesproken woord om te zetten in de bijbehorende grafemen en als één woord op te schrijven**. Ze beginnen met eenvoudige, klankzuivere woorden (wip, maan). Later komen daar complexere woorden bij (tuin, voor).

Om in groep 3 een goede start te maken **met technisch schrijven** is het van belang dat kinderen de functies van geschreven taal kennen en ook de relatie zien tussen gesproken en geschreven taal. Zie hiervoor de leerlijnen *Functies van geschreven taal* en *Relatie tussen gesproken en geschreven taal*. Ook moeten ze zich bewust worden van de vorm (woorden, zinnen, klanken) van taal. Ze moeten bijvoorbeeld begrijpen dat woorden bestaan uit klanken die corresponderen met letters. Zie hiervoor de leerlijnen *Taalbewustzijn* en *Alfabetisch principe*.

Tussendoelen Technisch lezen en schrijven

De leerlingen:

Start

- 1 kennen de meeste letters; ze kunnen de letters fonetisch benoemen;
- 2 kunnen klankzuivere (km- (ik), mk (ja) - en mkm- (vis)) woorden ontsleutelen zonder eerst de afzonderlijke letters te verklanken;
- 3 **kunnen klankzuivere woorden schrijven (maan, poot, lees).**

Vervolg

- 4 lezen en spellen klankzuivere woorden (van het type mmkm (stip), mkmm (kast) en mmkmm (kwast));
- 5 lezen en **schrijven** van korte woorden met afwijkende spellingpatronen (flat) en meerlettergrepige woorden;

- 6 maken gebruik van een breed scala aan woordidentificatietechnieken;
7 herkennen woorden steeds meer automatisch.

Technisch schrijven stimuleren in de praktijk

Eigen letterboekje

Introduceer in groep 3 het eigen letterboekje. Kinderen vullen bij elke nieuwe letter een bladzijde in. Het kind **schrijft de letter op** en maakt een bladzijde over deze letter, bijvoorbeeld door plaatjes te plakken en tekeningen te maken waarin de letter voorkomt. De letter kan gestempeld worden, uitgeknipt, geleverd enzovoort. Later kan het kind **er woorden bij schrijven met die beginletter**.

Gesprekken over schrijfproduct

Voer zo nu en dan individuele gesprekjes met kinderen over een gemaakt schrijfproduct. Het gaat hierbij om korte interacties. Geef kinderen de ruimte om spontaan te vertellen. Door de gesprekken ontstaat een beter beeld van de schrijfontwikkeling van kinderen. Bovendien is het hierdoor mogelijk kinderen gericht te begeleiden tijdens nieuwe schrijfactiviteiten.

Samengevat

We focussen ons in dit boek op het schrijven in de zin van Handschriftontwikkeling. Aangezien Schrijven in ons onderwijs niet meer gezien wordt als een vak, zoals taal of rekenen, maar als een vaardigheid, is het misschien beter te begrijpen dat er geen leerlijn voor dit vak is vastgelegd in de kerndoelen en referentieniveaus. Dat wil echter niet zeggen dat er geen leerlijn te geven is voor het ontwikkelen van een goed leesbaar handschrift. Deze handschriftontwikkeling staat altijd ten dienste van de andere vakken: het leesbaar kunnen schrijven van de cijfers zoals nodig voor bijvoorbeeld het vak Rekenen en het kunnen schrijven van letters, woorden en zinnen voor het vak Taal en alle andere vakken.

Om goed handschriftonderwijs te geven is dus wel een stapsgewijze leerlijn nodig. We geven deze weer in hoofdstuk 5 van deel 1. Deze leerlijn wordt per fase verder uitgewerkt in deel 2 van dit boek.

Ga naar hoofdstuk 1 van het werkboek om je kennis te toetsen, om je eigen vaardigheden te onderzoeken en/of te verbeteren en voor activiteiten en observaties in de praktijk.